

ПОЛІТОЛОГІЯ

© Каретна О. О.

Каретна Ольга Олександрівна – доцент, кандидат політичних наук, кафедра соціальних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»

УДК 316.42:37.014

СИСТЕМА ОСВІТИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

В останні кілька десятиліть прогрес у розвитку суспільного виробництва і цивілізації був пов'язаний з досягненнями науки й освіти. Одним із важливих факторів соціалізації та соціокультурної інтеграції людини та ефективним засобом розвитку соціального капіталу особистості та підвищення рівня її соціально-економічної мобільності є освіта.

Ключові слова: соціальна мобільність, соціальний розвиток, сучасне суспільство, соціальні переміщення, розвиток освіти, соціальна нерівність.

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ

В последние несколько десятилетий прогресс в развитии общественного производства и цивилизации был связан с достижениями науки и образования. Одним из важных факторов социализации и социокультурной интеграции человека и эффективным средством развития социального капитала личности и повышения уровня ее социально-экономической мобильности является образование.

Ключевые слова: социальная мобильность, социальное развитие, современное общество, социальные перемещения, развитие образования, социальное неравенство.

EDUCATION SYSTEM AS A FACTOR OF SOCIAL MOBILITY

In recent decades, progress in the development of social production and civilization has been linked with the achievements of science and education. One of the important factors of socialization and socio-cultural integration of human and effective means of individual social capital and improve its socio-economic mobility is education.

Keywords: social mobility, social development, modern society, social movements, the development of education, social inequality.

Актуальність теми полягає в тому, що соціальна мобільність служить невід'ємною частиною культури та освіти в будь-якому сучасному демократичному суспільстві. Мобільні індивіди починають соціалізацію в одному класі, а закінчують в іншому. Вони буквально розриваються між несхожими культурами і стилями життя. Середній громадянин протягом життя переміщається на одну сходинку вгору або вниз, і дуже небагатьом вдається зробити крок відразу через декілька сходинок.

Соціальний розвиток сучасного суспільства має надзвичайно складний і неоднозначний характер. В перехідний період, на етапі суспільної трансформації, роль держави в упорядкуванні соціальних процесів є головною.

Метою цієї статті є дослідження вивчення освіти як чинника соціальної мобільності, невід'ємного і необхідного критерію розвитку суспільства.

Всі соціальні переміщення особистості чи соціальної групи включають у процес мобільності. П. Сорокін під соціальною мобільністю розумів будь-який перехід індивіда, або соціального об'єкта, або цінності, створеної або модифікованої завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої [1. с.302].

Сам термін «соціальна мобільність», як і багато інших соціологічних термінів, уже «прижилися». Суспільство звикло до них і стало частіше вживати в повсякденному спілкуванні. Частіше всього під «мобільністю» розуміють кар'єрний зліт, підвищення доходів та інші значущі для сучасної культури зміни в статусі людини. Проте категорія «соціальна мобільність» набагато ширше охоплює великий пласт соціальних феноменів, вивчення яких дозволяє зрозуміти багато чого про сучасне суспільство.

Важливим фактором генезису освіти в даний час стала рефлексія цілей його розвитку: вдосконалення вітчизняної освіти, інтеграція у світовий освітній простір, обмін знаннями, прийомами і методами різних шкіл, напрямів, формування єдиних поглядів їх збереження і перевлаштування. Тому соціологічний аналіз сучасного освітнього простору і соціальних аспектів освітнього процесу актуальний на будь-якому етапі розвитку людського суспільства.

XX століття принесло кардинальні зміни в систему суспільних відносин. Проте визначальну роль в соціальній мобільності, як і раніше, грало соціальне походження.

Приблизно з середини 60-х років в умовах установки суспільства на масовість і доступність освіти та деякої лібералізації режимів у Східній Європі освіта як соціальний інститут стала основним механізмом соціального тестування, відбору і розподілу індивідів за соціальними групами. На систему освіти поклалися функції соціального контролю за процесами інтелектуального, етичного, фізичного розвитку молодого покоління. А на систему професійної освіти, крім того, ще й функції контролю за розподілом покоління, вступаючого в самостійне життя, до різних осередків соціальної структури суспільства, класів, соціальних груп, виробничих колективів.

Освіта придбала статус найважливішого засобу соціальної мобільності, виступаючи як канал масових соціальних переміщень з одних соціальних груп, прошарків до інших. Що ж до освіти як каналу вертикальної циркуляції індивідів і механізму відбору всередині різних соціальних груп, то тут даний соціальний інститут у ряді країн (в першу чергу соціалістичного табору) поступався такому засобу, як членство в політичній партії [2. с.65].

В умовах переходу до ринкових відносин в СНД роль освіти як чинника соціальної диференціації та соціальної мобільності міняється. Значення диференціюючої функції освіти відчутно слабшає. Система освіти в результаті її реорганізації, з появою великого числа елітарних навчальних закладів втрачає колишню масовість і доступність. Здобуття хорошої освіти згодом стає все більш дорогим. Положення індивіда в суспільстві, можливості просування по службових сходах визначаються якістю здобутої освіти, багато в чому пов'язаною з престижем навчального закладу. Разом з тим як канали вертикальної циркуляції індивідів все більше виступають такі з них, як соціально-економічний статус, членство в політичних, суспільних організаціях, особисті зв'язки.

З введенням платної освіти в більшості держав СНД звужується соціальна база формування студентського контингенту (що негативно позначається на механізмі відбору абітурієнтів, якості підготовки фахівця), соціальна орієнтація на здобуття вищої освіти починає превалювати над професійною. В результаті чого значення освіти як каналу соціальних переміщень зменшується. Розвиток цих тенденцій вступає в суперечність з необхідністю нарощування інтелектуального потенціалу, з тими завданнями соціально-економічного і політичного плану, які вирішують держави СНД в кінці XX століття.

Соціальна нерівність у сфері вищої освіти ще далеко не подолана. Соціологічні дослідження, які проводяться в США та країнах Західної Європи, переконливо показують, що у складі студентських контингентів (особливо якщо мати на увазі найбільш престижні вузи) непропорційно великий відсоток займають вихідці з привілейованих верст населення.

Проте принцип доступності пробиває собі дорогу. Так у США, Франції, Канаді багато вузів (включаючи ряд університетів) зараховують без іспитів усіх абітурієнтів, що мають свідоцтва про успішне закінчення повної середньої школи, число вакансій на перших курсах не лімітується. Іншими словами, вступ до вищої школи починає розглядатися не як привілей, а як природне право і необхідна умова досягнення бажаного соціального статусу. Між рівнем освіти і заробітною платою виявляється чітка кореляція, прикладом можуть бути США. Працівники, що закінчили лише середню школу, тобто здобули середню освіту, заробляють у середньому в півтора-два рази менше, ніж їхні однолітки, що мають диплом бакалавра, і втричі менше, ніж доктори. Така ж пропорція в країнах Європи, скрізь функціонують механізми, стимулюючи прагнення молодих людей до підвищення свого освітнього рівня. Кожен крок в гору по освітніх сходах певним чином винагороджується, бо

в суспільстві міцно укорінялося сприйняття вищої освіти не тільки як соціального блага, але і як суспільної необхідності. Тому воно повинне оплачуватися і стимулюватися суспільством [3, с.3].

Суспільна затребуваність знань виявляється і в тому, що оплата малоосвічених працівників відносно знижується, а високоосвічених – росте, відносно та абсолютно. Функціонує ряд матеріальних стимулів, спричиняючи залученню талановитої молоді до наукової діяльності. Високий рівень освіти розглядається в розвинених зарубіжних країнах як відома гарантія від безробіття. Збільшення зайнятості йде головним чином за рахунок осіб з відносно високим освітнім цензом, саме для них в першу чергу призначаються нові місця. Правда, кон'юнктура на ринку праці в багатьох країнах показує, що певну частину безробітних складають і дипломовані фахівці, що не зуміли знайти собі застосування відповідно до отриманої професії та кваліфікації. Але все ж таки першими, хто страждає від безробіття, стають саме працівники з мінімальним рівнем освіти, особливо молодь, серед яких частка безробітних, як правило, в 3-4 рази більше, ніж серед дорослого населення. [3, с.6].

Підвищилося значення освіти і для молоді з привілейованих груп населення, що пов'язане з новим способом формування еліти західного суспільства. Ще в недалекому минулому окремим достатньо енергійним і заповзятливим людям вдавалося досягти вищих ступенів соціальних сходів і з мінімальною освітою. Проте в сьогоденній час такі варіанти практично виключені. Енергійність та працьовитість сприяють життєвому успіху, істотну роль грають і такі чинники, як матеріальне благополуччя, походження, протекціонізм. Але тільки цього вже недостатньо. Найважливішою умовою входження до складу економічного і політичного істеблішменту є наявність диплому престижного університету. Треба відзначити, що в нинішніх умовах до таких університетів вступає невелике число здібних учнів із бідних сімей. В західних країнах та США їх навчання оплачується крупними корпораціями і добродійними фондами.

Певну роль у розширенні обхвату молоді з не дуже спроможних сімей з середньою освітою грає державна допомога на дітей. Система такої допомоги досить ретельно розроблена у ряді країн Західної Європи, де сім'ї, незалежно від доходів, отримують щомісячну допомогу, починаючи з появи першої дитини. Допомога виплачується у Великобританії і ФРН до досягнення дитиною 16 років, у Франції – до 17 років, в Італії – до 18 років, а при продовженні стаціонарного навчання і після досягнення цього віку. Така система істотно стимулює і заохочує тих, хто прагне здобути вищу освіту [3, с.60].

У США діють федерально-штатні програми матеріальної допомоги сім'ям з дітьми, які мають в ній потребу. Грошові виплати цим сім'ям разом з продовольчими талонами складають більше половини їх доходу. Такі заходи, на думку держави, повинні сприяти продовженню навчання молоді з малозабезпечених сімей. Для забезпечення можливості навчання вихідців з цього кола після середніх навчальних закладів існує федеральна система студентських стипендій Pell-grants. Окрім неї, в різних штатах діють свої додаткові програми допомоги в здобутті вищої освіти.

Істотно вплинув на підвищення доступності, а відповідно, і соціальної мобільності той факт, що в державних, після середніх, навчальних закладах низки західноєвропейських країн плата за навчання відмінена або значно знижена (Німеччина, Австрія, Скандинавські острови). Частина студентів отримує стипендії: у Франції близько 20%, в Італії та Іспанії приблизно 10%. Також дуже поширена система позик, яка надається студентам крупними корпораціями та добродійними фондами [4, с.98].

Але приведені показники зовсім не означають, що країни Заходу в повному обсязі вирішили ті проблеми, про які йде мова. Існує відносна наявність системи пом'якшення соціальних перешкод при вирішенні питань здобуття подальшої, після середньої, освіти.

Відомо, що процес освіти пов'язаний не тільки з підготовкою до навчання з певного виду діяльності, але і впливає на соціальний статус індивідів. Проте добре відомо, що освіта – чинник, але не гарантія соціальної мобільності.

Таким чином, якщо слідувати теорії Н. Дж. Смелзера, вища освіта має одночасно і практичне, і символічне значення [5, с.114].

Індивід може використовувати свої знання для досягнення специфічних цілей. Прикладом може бути те, що, ставши лікарем після закінчення медичного факультету, фахівець використовує отримані знання на практиці. Взагалі диплом лікаря також вважається показником престижу та стає символом соціального статусу.

У нашому суспільстві існують три типи навчальних закладів: по-перше, елітні гімназії, ліцеї та спецшколи, як правило платні; по-друге, школи з частково оплачуваними послугами або окремими привілеями в освіті; по-третє, масові загальноосвітні школи, що забезпечують мінімальний освітній стандарт. У свою чергу, різні типи шкіл надають різну можливість доступу до вищої освіти: перші забезпечують підготовку для вступу в «престижні» вузи, які дають гарантії досягнення високої соціальної позиції, роботи і швидкої кар'єри в секторах економіки, що знаходяться на підйомі в умовах ринку, який розвивається; другі надають шанси на вступ до вузів «другого сорту», як правило, це технічні інститути, позбавлені широкої популярності та високого конкурсу абітурієнтів, які забезпечують місця «другого сорту» у вищих прошарках суспільства, оскільки є безперспективними в плані соціального просування в умовах стагнації виробничого сектору економіки і як наслідок цього – відсутність попиту на інженерні кадри; треті практично не дають можливості для вступу до вузу без додаткової підготовки.

Такий поділ загальноосвітніх навчальних закладів визначає тип соціальної мобільності, при якому представники різних соціальних верств виявляються нерівномірно розподілені по навчальних закладах, що забезпечує різні соціальні перспективи, коли вихідці з привілейованих соціальних груп отримують переваги в освіті, а для дітей з масових верств населення доступ до якісної освіти стає все більш закритим [6, с.18-19].

Достатньо цікаві думки щодо прояву в освітній сфері про такі її функції, як соціальна мобільність, висловлював ще в середині 70-х рр. нинішнього століття американський вчений Рендалл Коллінз. За твердженням та розумінням, розширення системи освіти в США обумовлене не тільки потребою в кваліфікованих фахівцях, але і боротьбою різних «статусних груп» за владні функції, матеріальне благополуччя та престиж. Динаміка цієї боротьби у розумінні Коллінза виглядає таким чином, що різні привілейовані групи (прикладом можуть бути лікарі та юристи) прагнуть до зміцнення своїх позицій у суспільстві. Вони «підтримують своїх» та створюють перешкоди для інших. Одна з таких перешкод – це високі вимоги до рівня освіти і обов'язкова наявність ліцензії. Таким чином, вважає американський фахівець, часто боротьба з приводу вимог до рівня освіти насправді обумовлена конфліктами статусного характеру. При цьому у виникаючих конфліктах привілейовані групи наполягають на жорстокості відповідності «стандартам», а групи підлегли вимагають «доступу» до благ. Іноді це стимулює надмірне розширення системи освіти, що далеко не завжди відповідає реальним потребам економіки даного конкретного періоду [7, с. 66].

У соціологічній літературі ще в 70-их роках сформувалася точка зору, що ставить під сумнів абсолютну пряму залежність між освітнім цензом індивіда та його шансами скористатися винагородою, яку може запропонувати суспільство.

Цілком зрозуміло, що, чим більше індивід вчиться, тим вище його шанси добитися високого доходу і висхідної соціальної мобільності. Принаймні, саме освіта дає атестати, дипломи, свідоцтва, необхідні для знань багатьма видами діяльності. Також існує висока взаємозалежність між освітнім цензом або кількістю років, проведених в учбових закладах і успішною роботою. Проте разом з тим виявлено, що на професійні досягнення впливають інші чинники, наприклад, розумові здібності та соціальний і економічний статус батьків і дія середовища.

Дійсно освіта сприяє висхідній мобільності, але дає не тільки знання, необхідні для оволодіння професіями високого статусу; прикладом тут може слугувати той факт, що чим

довше індивід знаходиться в освітній системі, тим глибше він сприймає багато суспільних процесів.

У американській соціології освіти в 80-х роках широко розповсюдилося твердження (що виникло, природно, в результаті конкретних соціологічних досліджень), що хоча і зросла чисельність громадян США, що мають можливість вчитися протягом тривалого терміну, це не вплинуло на основну нерівність в розподілі доходів. Соціальний статус батьків та расова приналежність робить вагомий вплив на мобільність і статус дітей, чим тривалість років, витрачених на навчання. Також немає єдиної точки зору і на значущість якості, що здобувається, для висхідної мобільності воно важливе, але ступінь його впливу суперечливий [8. с.31].

Існує суперечність між високим освітнім рівнем жінок і зниженням їх шансів на ринку праці. Три хвили низхідної мобільності, викликані економічною кризою, більшою мірою торкнулися жінок. Так, у 1991 р. серед спеціалістів підприємств ВПК з вищою освітою, що втратили роботу, більш, ніж половини склали жінки; в 1993 р різке зниження доходів, а значить соціального статусу, торкнулося сфери освіти та медицини – традиційно жіночих професій; нарешті, криза 1998 торкнулася раніше благополучної банківської сфери – серед звільнених, у першу чергу, знову були жінки.

Крім того, після 1998 посилилася конкуренція з боку чоловіків у таких традиційно жіночих галузях, як банківська справа, сфера послуг і адміністративна робота (від секретаря до офіс-менеджера): як тільки в них істотно підвищилися доходи працівників, відразу збільшився приплив чоловіків. Іншою стороною цього процесу є те, що середня зарплата жінок приблизно в 1,5 рази менше, ніж у чоловіків.

Фактором, що ускладнює висхідну мобільність жінок є й те, що самі жінки не вважають дискримінацією менші шанси на ринку праці. Так, проведені опитування показали, що жінки, на відміну від чоловіків, не ставлять перед собою границю рівня зарплати і посади, нижче яких вони не мають наміру опускатися. В умовах високої конкуренції на ринку праці подвійна відповідальність – на роботі і в сім'ї – обмежує професійну траєкторію жінки рамками виживання, а не прагненням піднятися наверх.

Жінки, які мають вищу освіту і навіть зробили вдалу кар'єру, частіше йдуть в «човниковий бізнес» або займаються торгівлею на ринку, тому що для них головним фактором було забезпечення матеріального становища сім'ї, а не особисті амбіції [9. с.79-81].

В Україні проблема жіночої мобільності, пов'язаної з освітою, в умовах суспільства, що постійно змінюється, набуває досить великого значення для будь-якої соціальної структури. Для нашого суспільства характерною особливістю є серйозний вплив на можливість жінки підніматися кар'єрними сходами. Показовим є те, що в нашому суспільстві жінки складають більшу половину населення, чисельність їх в органах представницької та законодавчої влади вкрай мала, а жінка в якості політичного лідера представляє виняток. В якості відмінної риси більшості українок зберігається нав'язане минулим (радянським) часом прийняття ролі працівника другого сорту на ринку праці. Багато жінок нашої країни вважають, що домашнє господарство, яке було сферою відповідальності жінки, підтримувало уявлення про те, що підлегле становище на роботі є частиною природного порядку речей. Наприклад, у дослідженні Мансурова В. А. і Семенової Л. А. наголошується, що більшість жінок-фахівців з вищою освітою, які працювали на конверсійних підприємствах, згодні з тим, що основною сферою діяльності жінки повинні бути дім і сім'я.[10. с.100].

На думку експертів, на сьогоднішній день в Україні мають місце випадки дискримінації жінок, такі як відкриті дискримінаційні висловлювання представників влади, мала чисельність присутності жінок в уряді та недопуск їх до прийняття важливих державних рішень, дискримінації в інформаційному просторі, пенсійна реформа, котра порушує права працюючих жінок, ігнорування з боку держави необхідності створення системи надання допомоги потерпілим від домашнього насильства. Експерти відзначають, що досвід багатьох країн Європейського Союзу показав, що для того, щоб забезпечити жінкам доступ до керівних посад, потрібно їх відповідно готувати. «У 2003 році Норвегія, яка мала серед

членів правлінь компаній і керівних посад тільки 7% жінок, досягла в 2009 році 38,7% жінок на керівних посадах», – повідомив Костриця і пояснив, що цього вдалося досягти завдяки спеціальній програмі підготовки та введенню обов'язкової квоти для закритих акціонерних підприємств – досягти не менше 40% представництва жінок на керівних посадах [11. с.2]

Таким чином, можна зробити висновок, що соціальна мобільність впливає на утворення, в усякому разі, це помітно по кількості чинників, які враховуються: наприклад, соціально-економічний статус, умови на ринку праці, характер розвитку економіки, ступінь протекціонізму при вирішенні кадрових питань у кожному конкретному суспільстві. Важко вибудувати чітку ієрархію та взаємозв'язок між освітнім цензом, соціальною мобільністю, становищем у суспільстві та доходами.

Коли в результаті економічних змін інтенсифікується процес виникнення нових престижних посад, якоюсь мірою це сприяє висхідній мобільності. Коливання на ринку робочої сили також впливають на мобільність та доходи. Таким чином, стан народногосподарського механізму, рівень розвитку економіки в тій або іншій її складовій на кожному конкретному етапі, умови попиту і пропозиції можуть відчутно впливати на освіту як на чинник, що визначає рівень соціальної мобільності і працевлаштування. Проте оскільки освіта завжди була важливою для пом'якшення соціальної нерівності та розглядалася як чинник досягнення соціальної єдності, воно завжди знаходилося під контролем або, принаймні, під впливом тих, хто знаходиться на вершині владних структур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с
2. Образование в социокультурном воспроизводстве: механизмы и конфликты / Отв. ред. В. Н. Шубкин. М.: ИС РАН, 1994. — 117 с.
3. Высшее образование на рубеже веков : трансформация социальных функций [Электронный ресурс] / Е. В. Астахова // Полемика : Интернет-журн. программ обмена для ученых-исследователей / Совет по междунар. исслед. и обменам IREX. — 2000. — Вып. 7. — Режим доступа: <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/07/ast>.
4. Штокман Е. А. Высшее образование в США / Е. А. Штокман, А. Е. Штокман. — М.: Издательство Ассоциации строительных вузов, 2005. — 200 с
5. Смелзер Н. Дж. Социология. Освіта в Америці / Н. Дж. Смелзер // Социология: пер. с англ. — М.: Феникс, 1994. — 688 с
6. Чередниченко Г. А. Школьная реформа 90-х годов: нововведения и социальная селекция // Социологический журнал. 1999. №1/2. — 152 с.
7. Зиятдинова Ф. П. Образование и наука в трансформирующемся обществе / Ф. П. Зиятдинова // Социс. — 1998. — № 11. — С. 66-72. с.
8. Литтл Брюс А. Высшее образование в США / Б. А. Литтл ; пер. с англ. Е. Воронцова. — Симферополь: [б.в.], 1997. — 31 с
9. Серегина И. И. Профессиональная карьера // СОЦИС. 1999. - №4. 193 с.
10. Мансуров В. А., Семенова Л.А. Интеллигенция конвертируемых предприятий // СОЦИС. 1998. — №10. 203 с
- 11 В Украине по-прежнему актуальна проблема гендерного равенства. Режим доступа: <http://healthinfo.ua/articles/aktivn-otdh/2782>